

Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՅՈՀԱՆՆՈՒ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻՈՅ

(Օրբէլեանի աղբիւրներից)

Ա.

Օրբէլեան իւր պատմութեան ԻԸ. գլխի մէջ խօսում է Կարնոյ ժողովի և Յոհան Մայրագոմեցու մասին տարրեր նկարագրութեամբ, քան Սերէոս, Յոհան կաթողիկոս, Ասողիկ ևլն։ Օրբէլեանին նման են պատմում միայն ԺԴ. դարու առաջին քառորդում ապրող Զաքարիա Ծործորեցին և խորէն Սահառունին. առաջինը գրել է Ժողովոց պատմութիւն, իսկ երկրորդը Ժամանակագրութիւն վարդապետացն Հայոց։ Տարաբաղդաբար ոչ մէկը և ոչ միւսը դեռ երեան չեն եկած ձեռագիրների մէջ, թէև նրանց մնացորդներից օգտուել է Զամչեանը Կարնոյ ժողովի մասին գրելիս*։

Մեզ թուում է, թէ գտել ենք Օրբէլեանի աղբիւրի հետքը։ Երուսաղէմի Հայոց մատենադարանի № 1272 ձեռագրի մէջ զբոնում է «Պատմութիւն Յոհաննու Մայրագոմեցոյ» վերնագրով մի գրութիւն** , որ տարաբաղդաբար թերի է. հատակոտորի թիթև համեմատութիւնը Օրբէլեանի ԻԸ. գլխի հետ ցոյց է տալիս գրական ակներև առնչութիւն երկուսի մէջ։ Կասկած չկայ, որ օգտուողը Օրբէլեանը կարող է լինել և ոչ ընդհակառակը. նոքա նոյնանում են ոչ միայն ընդհանուր բովանդակութեամբ, այլ և տեղ տեղ բառացի, բացառութեամբ այն մասերի, որ Օրբէլեան առել է Յոհան պատմագրից և Ասողիկից։ Օրբէլեան մինչև իսկ փոխում է այն մասը, որ ձեռնտու չէր Սիւնեաց աթոռի ուղղափառութեան

* Զամչ. Հատոր Ա. եր. 49. Հատոր Բ. 528, 558.

** Այս եւ ուրիշ նիւթեր գրել էինք հանդուցեալ Կարապետ եպիսկոպոսի արամաղրութեան տակ իւր «Յոհան Մանդակունի եւ Յոհան Մայրագոմեցի» յօդուածը գրելիս. Նոյակաթ. Ա. 1915.

հռչակին. մինչդեռ մեր «Պատմութիւնը» պարզութեամբ յիշում է, թէ Կարնոյ միութիւնից յետոյ, Մաթուսաղան Դուին է եկել ձեռնադրուելու Նզրից, «և միաբանեցան ամենեքեան և միահաւատ եղեն» բացի Մայրագոմեցուց և նորա աշակերտներից, Օրբէլեանը Մաթուսաղայի եպիսկոպոսութիւնը ժողովի և Նզրի ստիպմամբ է ցոյց տալիս և նորա Սիւնիք դառնալուց յետոյ՝ աւելացնում, թէ «ամենայն ջանիւ զգուշացոյց զվիճակն իւր խմորիլ յաղանդն Քաղկեդոնի»։ Մենք ուրիշ անդամ էլ առիթ կունենանք ցոյց տալու, որ Օրբէլեան Սիւնեաց աթոռին և իւր տոհմին վերաբերեալ խնդիրներում զէպքերին ցանկալի գունաւորութիւն է տալիս կամ զժուարութիւնները հարթում ինչպէս այստեղ։

Բացի դորանից մեր պատառիկն ունի այնպիսի նորութիւններ, որ Օրբէլեանից առնել չէր կարող, ինչպէս Ստաթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսի յիշատակութիւնը, Հերակլի Վաղարշապատ գալը և հաղորդութիւնը կաթողիկէում Կարնոյ ժողովից առաջ, Մայրագոմեցու և նորա աշակերտների հալածուիլը Ներսէս Տայեցու կողմից, Մայրագոմեցու համեմատութիւնը Ննովք երանելու հետ*, Հայոց և Ասորոց միութիւնը Կարնոյ ժողովից առաջ։ Սրանց մէջ կան նորութիւններ, որ միայն այս աղբիւրից ենք տեղեկանում։

Բայց առնչութեան խնդիրը պարզելու համար աւելի կարևորն այն է, որ Եր. № 1272 ձեռագիրը, որից հանուած է մեր պատառիկը, գրուած է 1290 թուին, մինչդեռ Օրբէլեան իւր պատմութիւնը փակել է 1299 թուին։ Աւելացնենք նաև, որ մեր ձեռագրի Բարսեղ գրիչը, հաւանօրէն, Կիլիկիայից էր, որ իւր յիշատակարանը թուագրում է միայն Հեթում Բ-ի և նորա հարազատների յիշատակութեամբ, շեշտելով միանգամայն և Հեթումի բարութիւնը. թուում է, թէ յիշատակարանի հեղինակը անձնապէս ծանօթ է թագաւորին։ Բարսեղ անունով մի գրիչ 1294 թուին ապրում էր Դրազարկում**, իսկ Դրազարկը Ռուբինեանց տոհմական գերեզմանատունն էր և նրանց անմիջական խնամքը վայելող մի վանք։

Օրբէլեանի և մեր գրութեան սերտ առնչութիւնը պարզելուց յետոյ՝ փորձենք որոնել այդ աղբիւրը աւելի հնագոյն ժամանակների մէջ։ Օրբէլեան ինքը տալիս է դորա համար հարկաւոր ցուցումը. նա պատմելով Կարնոյ ժողովի զէպքերը, յիշում է Մաթուսաղայի թղթի աղբիւրը. «զրէ թուղթ (Մաթուսաղան)

* Համ. Կաղանկատուացի. հրատ. Մկրտիչ Էմինի. Մոսկուա, 1860. եր. 215։

** Զեռ. էջմ. մատ. № 20, 599^p.

վասն հաւատոյ որ է ի Տօնանամակին, զոր և աստէն կարգեցաք», և ապա մի ալ տեղ բացատրում, որ այդ Տօնանամակի կամ Տօնականի հեղինակն էր «հարանց հայրն Սաղօմ», «որ և յօրինեաց զսլաշմառացուցիչն տօնից տէրունականաց և զյիշատակս մարտիրոսաց զՏօնականն ի 150 թուին Հայոց»*: Թուականի մօտաւոր ճշդութեան համար ապացոյց կարող է ծառայել, որ 726-ի Մանգղեքտի հայրերից մէկն էր՝ ըստ Chabot-ի հրատարակած Միքայէլ Ասորու՝ Սողոմոն վանահայր Մաքենացոյ**։ Տօնականի կարգաւորութեան հեղինակի մասին տեղեկութիւն ունինք և ուրիշ աղբիւրներից։ Վանական վարդապետի Հարցմունք*** վերնագրով, աշխատութեան մէջ, որ կազմուած է զպրոցական նպատակների համար հարց ու պատասխանի ձևով, և ուշադրութեան արժանի է իւր ազգագրական, պատմական և մատենագրական տեղեկութիւններով, կայ այսպիսի մի հատուած.

«Հ. Չհայադիր գրեանքս զվ է կարգեալ. Պ. Տաւնականն Մաքենացի հայրն Սողոմոն, զՏաւնացուցակն Վարդա հայրն Ատոմն, զՏաւնապատճառն Կարմրջաձորոյ (s!) հայրն Սամուէլ».

Մայրագոմեցու կեանքի և կարնոյ ժողովի գէպքերի նկարագրութիւնը Մաթուսաղայի թղթի հետ մի միութիւն պիտի կազմէր Սողոմոն Մաքենացու կազմած Տօնականի մէջ, որտեղից և քաղած պիտի լինի Օրբէլեանը։ Չէ որ Տօնականները սրբոց վկայաբանութիւնների կամ նրանց գործունէութեան համապատասխան ճառերի ժողովածուներ են, որոնք յետագայ ճառընտիրների և Յայսմաւուրքների հիմքն են կազմել. Սողոմոն Մաքենացին ուրիշ առթից ևս երևում է որպէս աղբիւր Մայրագոմեցու կեանքի հետ կապուած խնդիրների, ուրեմն և ոչ անհաւանական, որ նրա վկայաբանութիւնը կամ Պատմութիւնը զնէր իւր Տօնականում։

Բ.

Արդէն յիշեցինք, որ Օրբէլեանի պատմուածքը կարնոյ ժողովի մասին տարբեր է մեր պատմիչների տուած տեղեկութիւններից. թէև նա օգտուել է Յովհաննէս կաթողիկոսից և Ասողկից,

* Օրբ. հրատ. Շահնազարեանի. Ա. եր. 475.

** Եբուանդ վ. Տէր Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարարերու-թիւները ասորոց եկեղեցիների հետ. Եջմիածին. 1908. եր. 494.

*** Տաճկահայրից բերուած նոր ձեռագիրներից № 4515.

† Օրբէլեան. Ա. 444.

բայց առաւելագէտ մեր վերոյիշեալ աղբիւրից*։ ժամանակակից Սերէոսը պատմելով Եզրի միութեան մասին, մինչև իսկ չէ յիշում Կարին անունը։ Կաթուղիկոսը յունաց զօրավար Մժէժ Գնունու ստիպմամբ գնում է «յերկիրն Ասորեստանի» և այնտեղ է կատարւում այդ միութիւնը։ Յովհաննէս կաթուղիկոս կրկնելով Սերէոսի տեղեկութիւնները, տեղի մասին, անցնում է լուծեամբ։ Բայց աւելացնում է ուրիշ աղբիւրից նոր տեղեկութիւններ Յոհան փակակալին հետը չտանելու, Եզրի տգիտութեան, Եզրի և Յոհան փիլիսոփայի ընդհարման և ապա վերջինս նախ Մայրոց վանք և ապա Գարդման տեղափոխուելու մասին։ Առաջին անգամ պատմիչներից Կարնոյ անունը յիշում է Ասողիկ, մնացած մասերում ըստ ամենայնի հետևելով Յոհաննէս կաթուղիկոսին։ Սամուէլ Անեցին որոշ կերպով շեշտում է ժողովը Կարնում գումարուելու մասին, համառօտելով Յովհաննէս կաթուղիկոսի և Ասողիկ պատմածը։ Գանձակեցին կրկնում է Սամուէլի պատմածը, Կարնոյ անունն յիշատակութեամբ, օգտուելով Յովհաննէս կաթուղիկոսից և Ասողիկից, և իւր կողմից աւելացնում է Եզրի կատարած ծիսական փոփոխութիւնները։ Վարդան օգտուել է Գանձակեցուց, յիշելով Կարին քաղաքը և համառօտելով միւս պատմիչների տեղեկութիւնները։

Այսպիսի պայմաններում կարող է կասկած դարձնել նոյն իսկ Կարնոյ ժողովի իրական լինելու վերաբերութեամբ։ Արդեօք կայ մի հնագոյն աղբիւր, որտեղից Ասողիկ առած լինի Կարին քաղաքի անունը։ Դժուար է այս հարցին պատասխան տալ, եթէ աչքի առաջ ունենանք միայն Ասողիկ այն հատուածը, որ վերաբերում է այդ քաղաքի անունն հետ կապուած ժողովին։ Բայց նա մի ուրիշ հատուածի՝ Օձնեցու պատմութեան** համար՝ օգտուել է «Սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք» վերնագրով գրութիւնից, որտեղից և առած պիտի լինի իւր տեղեկութիւնը ժողովը Կարնում գումարուելու մասին։ Այս գրութիւնը Չամչեանի կողմից կոչուած է «ազաւաղ և անկարգ», և ծանօթութեան մէջ ձգնել է ցոյց տալ անվաւեր***։ Բայց Խոսրովիկ Թարգմանչի և Chabot-ի Միքայէլ Ասորու բնագրի հրատարակութիւնից յետոյ, ոչ մի կասկած չի կարող լինել այդ գրութիւնը 726 թուին գումարուած Մանաղկերտի ժողովի վաւերագրութիւններից մէկն է, թէև կարօտ ձեռագիրների համեմատութեամբ աւելի ստոյգ բնագրի հրատարակութեան։ Աւելացնենք

* Համմ. Նաեւ Օրբ. Բ. 202։

** Ասողիկ 104/3 համ. Գիրք Թղթ. 211. 222. 224.

*** Չամչ. Բ. 571.

նակ, որ Փոստ պատրիարք 862 թ. Չաքարիա կաթողիկոսին զրած թղթի մէջ* յիշում է եզրի և Կարնոյ ժողովի մասին՝ հաւանօրէն օգտուելով իրենից առաջ եղած հայ աղբիւրներից։ Այսպիսով մեր հնագոյն տեղեկութիւնը Կարնոյ վերաբերութեամբ իբրեւ եզրի միութեան ժողովատեղի, հասնում է մինչև Ը. դարու առաջին քառորդը։

Մի այլ տեսակէտով էլ պարզւում է, որ մեր պրութեան հեղինակը եզրի կամ Կարնոյ միութեան ականատես և ժամանակակից անձնաւորութիւն չէ. Արշակ Տէր Միքէլեան**, Կարապետ եպիսկոպոս***, Օրմոնեան † ինչպէս և մենք †*, առիթ ենք ունեցել պարզելու, որ եզրի դաւանաբանական միութիւնը ամենևին այն բնաւորութիւնը չունէր, ինչպէս խճողուած աւանդութիւններով պատկերացրել են մեր նախնիք։ Հերակլ կայսրը և նորա խորհրդական Սերգիոս պատրիարքը ամենևին քաղկեդոնական չէին սովորական մտքով. ընդհակառակ նոքա իրենց մի ներգործութեան և մի կամքի վարդապետութեամբ ընդառաջ էին զալիս հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներին, որպիսին եղիպտացւոց, Ասորոց և Հայոց եկեղեցիներն էին։ Նոքա չէին հերքում Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը, ինչպէս և չէին պահանջում հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներից նրա ընդունելութիւնը, այլ լոռութեամբ և մի կամքի վարդապետութեամբ համակերպւում էին մի բնութեան վարդապետութեան տրամաբանական եղրակացութեան։ Մեր ձեռքը չէ հասել տարաբաղդարար եզրի միութեան դաւանաբանական ձեռնարկը, բայց մնացել է եզրիպետսինը, որ կատարուել է 633 թուին Աղէքսանդրիայում՝ ժամանակի Կիրեղ պատրիարքի ձեռքով, ինն գլուխներից բաղկացած †**, Դոցանից կարեւորը եօթներորդն է, որ տեղ բնութեան խնդիրը Կիրեղ Աղէքսանդրացու մտքով է բացատրուած և ապա աւելացրած, թէ մի և նոյն Քրիստոսը և միդին ներգործում է և՛ աստուածայինը և՛ մարդկայինը մի աստուածամարդկային ներգործութեամբ—και τὸν αὐτὸν ἕνα χριστὸν καὶ οὐὸν ἑνεργῶντα τὰ θεοπρεπῆ καὶ ἀνθρώπινα μετ' ὁμοῦ καὶ ἑνεργεία—հաւանօրէն, մօտաւորապէս նոյն ձևով պիտի կազմուած լինէր և Հայոց միութեան դաւանաբանական բանաձևը, ժամանակակից Սերգիոսը

* Православный Палестинский Сборникъ XI. Сп. 1892.

** Հայաստանեայց եկեղեցին եւ Բիւզանդիան ժողովոյ պարագայք. Մոսկուա. 1892. եր. 121.

*** Շողակաթ. Ա. եր. 440.

† Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912. էջ 694/5.

†* Արարատ. 1907. յուճուար. եր. 87.

†** Hefele. Conciliengeschichte III. 1877—եր. 458.

ամենևին չէ յայտնում, որ Հերակլ կայսրը Եզրից պահանջած լինի ընդունել Քաղկեդոնի դաւանաբանութիւնը, կայսեր տուած տուամարը միայն «ոչ էր նշուիալ զԺողովն Քաղկեդոնի»։ այդպէս էլ պէտք է լինէր, որովհետեւ քաղկեդոնականութեան բացարձակ նշովքը կլինէր անհամապատասխան կայսեր քաղաքական նպատակներին. նա կամենում էր միատարր կրօնականութիւն ստեղծել իւր պետութեան մէջ, գրաւելով մի բնութեան հետեող տղգերին, բայց և չգրգռելով քաղկեդոնականներին։ Սերէոսի մէջ, ճշմարիտ է, չէ որոշուած կայսեր իսկական պահանջը, բայց չկայ և այնպիսի արտայայտութիւն, որ հակառակ լինէր պատմական իրականութեան։ Քաղկեդոնի ժողովի մասին եղած լուրքիւնը կարող էր կասկածի առիթ տալ Մայրաքաղաքի նման անձնաւորութեան, որ երկար տարիներ մաքառել էր քաղկեդոնականութեան դէմ, բայց աւելի չափաւոր տարրերը զԺողովութիւն չպիտի տեսնէին միութեան ձեռք մեկնել յաղթական, բայց խաղաղասէր կայսեր։ Մեր պատառիկի, Օրբէլեանի քաղուածքի, ինչպէս և միւս պատմիչների մէջ ցուցում կայ, որ կայսեր տուած ձեռնարկի մէջ Հայոց վարդապետները արատ չեն գտնում. բնական էր այդ, որովհետեւ այնտեղ քաղկեդոնականութեան մասին խօսք չպիտի լինէր, և ոչ թէ Եզրի և իւրայինների տգիտութեան արդիւնք, ինչպէս Յովհաննէս պատմագիրն է մեկնում։

Այս բացատրութիւնից յետոյ պարզ պիտի լինի, որ մեր գրութեան մէջ պատմական իրականութեան հակառակ է, կամ աւելի ճիշդ, շփոթուած է այն տեղեկութիւնը, որպէս թէ Հերակլը Եզրին քննութեան է տուել «զհաւատ նամակն Քաղկեդոնի», կամ քանակցութիւնը քաղկեդոնականութիւնն ընդունելու հարցի մասին էր։ Այս հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ հեղինակը պարզ զաղափար չունի բուն խնդրի մասին. նա ականատես և մասնակից չէ կատարուած իրողութեան, ուստի և խնդիրը լուսաբանել ու գունաւորել է իւր ժամանակի հասկացողութեան և աւանդութեան համաձայն։ Քաղկեդոնականութեան ընդունելութեան հողի վերայ միութեան փորձ լինել չէր կարող ոչ Եզրի և ոչ նորա անմիջական յաջորդների ժամանակ. կոստանդին կայսեր կատարած փորձերն էլ ներսէս Գի-ի օրով քաղկեդոնականութիւնն ընդունել տալու փորձեր չէին, ինչպէս պատկերացնում է նաև ժամանակակից Սերէոսը, այլ շարունակութիւն Հերակլի եկեղեցական քաղաքականութեան։ Սերէոսով չենք զբաղւում այստեղ, բուն խնդրից չհեռանալու պատճառով։

Գ.

Մեր գրութեան հեղինակին ժամանակակից շհամարելով Եզրի միութեան փորձերին, յետին դարերի հետ էլ չենք կապում: Գրութեան բնաւորութիւնը հեռու է յետին դարերի աւանդութեամբ խճողուած հասկացողութեան: Նկարագրուած փաստերն ու դէպքերը համապատասխան են պատմական իրականութեան, բացի վերեւ ակնարկուած խնդրից, որ հեշտութեամբ շփոթուել կարող էր կարճ ժամանակից յետոյ: Սերէոսի լուծիւնը Կարնոյ մասին անլուծելի է մնում առ այժմ, թէև հաւանական է Եզրի Ասորոց երկիր զնալը նախապատրաստական նշանակութիւն ունէր Ասորոց միութեան համար, ինչպէս և ասորոց եպիսկոպոսների Հայաստան գալը բուն միութիւնից առաջ, համաձայն մեր աղբիւրի*։ Հերակլ կայսեր Վաղարշապատ գալը, և այցը կաթուղիկէին՝ պարսիկներին յաղթելուց յետոյ և Կարնոյ միութիւնից առաջ աւանդում է միայն մեր աղբիւրը միանգամայն իրականութեան կնիք կրելով. ի՞նչ միտք ունէր հեղինակի կողմից այդպիսի մի փաստի սարքելը, եթէ իրական չլինէր՝ հակառակ Սերէոսի և մեր յետին հեղինակների լուծեան: Վաղարշապատի մօտ Հոռոմոց մարզի և Ստաթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսի յիշատակութիւնը ունինք և Սերէոսի մէջ** Ստաթէոս Սերէոսի մէջ կոչուած է Մատթէոս, որ Կոմիտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոսի հետ մասնակցել է 614/5 թ. գումարուած Պարսկաստանի ժողովին, ուրեմն և համապատասխան մի անձնաւորութիւն կաթուղիկոսի մահուանից յետոյ՝ կայսերն ընդունելու

* Յոյն աղբիւրները յիշում են Հերակլի մի բանակցութեան մասին Կարնոյ քաղաքում ոմն Պօղոսի հետ, բայց այդ իրողութիւնը պիտի կատարուած լինի 622 թուին, երբ կայսրը արշաւում էր Պարսից դէմ: Mansi XI. եր. 529. համեմ. մեր աշխատութիւնը Entstehungsgeschichte des Monotheismus. եր. 47: Կարնոյ անունով մի ուրիշ ժողով յիշում է կատարուած «հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուստինեայ... հանդերձ կաթուղիկոսաւն հայոց Սահակաւն»։ Ծեռաղիրների մէջ պահուած են այդ ժողովի անունով ութ կէտից բաղկացած կանոններ, ուր նշուած են Լեւոնի տումարը բոլոր հերձուածողների հետ, հաստատելով Հայոց եկեղեցու ծիսական աւանդութիւնները: Վաւերական են, քէ կեղծիք, այդ կանոնները կարօտ է յատուկ ուսումնասիրութեան. յամենայն դէպս Եզրի անուան հետ կապուած Կարնոյ ժողովի հետ առնչութիւն չունին:

** Հրատ. Կ. Պօլսոյ. 1851. եր. 490. Համ. Հոռոմոց մարզի յիշատակութիւնը Յովհ. պատմ. Նրուսաղէմ 1867, եր. 442.

պատուին: Ստաթէոս և Մատթէոս անուններէ տարբերութիւնը ձեռագիրներէ շփոթութեամբ պիտի բացատրել: Կայսեր այցելութիւնը կատարուել է Խոսրով Թազաւորի մահուանից յետոյ 628 թ. հաւանօրէն գարնանը կամ ամառուայ սկզբին, յամենայն դէպս Քրիստափոր Բ-ի ընտրութիւնից առաջ, որ ըստ Սերէոսի կատարուել է Կաւատի կողմից Հայաստանի մարզպտն նշանակուած Վարադափրոց Բագրատունու առաջնորդութեամբ: Խոսրով վախճանուել է 628 թ. փետրուարի 29-ին, իսկ Կաւատի Թազաւորութիւնը տեւել է ոչ աւելի քան վեց ամիս*: Ահա այս վեց ամսուայ ընթացքումն էլ, բայց հաւանօրէն վերջին ամիսներում, կատարուել է Քրիստափորի ընտրութիւնը:

Եզրի միութեան կամ Կարնոյ ժողովի ժամանակագրութեան մասին ևս հակառակ Սերէոսի անորոշութեան, որ կարելի է 629 թուին ընդունել, Խաչվերացից անմիջապէս յետոյ, ինչպէս ընդունել է և Զամչեան, մեր աղբիւրը տալիս է աւելի ճիշդ ցուցում, այն է Եզրի ընտրութիւնից մի քանի տարի յետոյ: Քրիստափոր կաթողիկոսը ըստ Սերէոսի իւր իշխանութիւնը վարել է երկու տարի և երրորդ տարին միայն գահընկէց եղել, որ չէր կարող աւելի վաղ, քան 630 թուի կէսերը լինել: Իսկ Աղէքսանդրիայի միութիւնը, որի հետ կապուած էր անշուշտ Հայոց և Ասորոց միութիւնները, կառարուել է 633 թուին, այսինքն ճիշդ այն ժամանակները, երբ պէտք է գումարուած լինի Կարնոյ ժողովը մեր աղբիւրի ցուցման համաձայն: Օրբէլեանը Կարնոյ ժողովի թիւը նշանակում է Եզրի կաթողիկոսութեան երրորդ տարին, այսինքն ճիշդ 633/4 թուին, անհաւանական չէ, որ այդպիսի տեղեկութիւն լինէր Տօնականի պատմութեան մէջ, որտեղից և քաղած պիտի լինի Օրբէլեանը:

Հայ աղբիւրների համաձայն Հայոց միութեան հետ Հերակլ աշխատում էր միացնել և Ասորիներին: Յոյն և ասորի աղբիւրներն էլ խօսում են այդ մասին: Թէոփանէս, Կեղրենոս և Յոնորաս չիշելով Կարնոյ ժողովը, գրում են Հերակլի և Ասորոց Աթանաս պատրիարքի բանակցութեան մասին: Թէոփանէս 629 թին է տալիս այդ դէպքի համար (6121=629 թ. Ք. յ.), իսկ Կեղրենոս Հերակլի 35-րդ տարին՝ այսինքն 634 թ.**: Յամենայն դէպս Հերակլ 634 թուին, Ասորիքումն էր***, ուր կարող էր և ան-

* Սերէոս. 4851. Կ. Պօլիս, Կր. 435. Nöldeke. Tabari. 382.

** Տես մեր աշխատութիւնը Die Entstehungsgeschichte des Monothetismus. Leipzig 1897. Կր. 25—54.

*** Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte. Krumbacher's gesch. des byz. Literatur. München 1897 Կր. 950.

ձամբ միութեան խնդիրը ղեկավարել: Միքայէլ Ասորին որ այդ բանակցութիւնը կարնոյ ժողովից յետոյ է նշանակում, ուրեմն ոչ համապատասխան թէոփանէսին, այլ համաձայն կեդրենսին, որովհետեւ 629 թուին Եզր դեռ եւս ընտրուած չէր, ինչպէս տեսանք, և ուրեմն միութեան խնդրով զբաղուել չէր կարող: Արտաքին այս վկայութիւնները ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս պատմական է մեր գրութեան ժամանակագրութիւնը նաեւ կարնոյ ժողովի վերաբերմամբ:

Այնուհետեւ միութեան հետեանքով գումարուած ժողովը Դուին շահատանում, Մաթուսդայի ձեռնադրութեան և «միահաւատ» դառնալու հակիրճ նկարագրութիւնը բղխում է իրերի զրութիւնից: Հերակլի կարին գնալուց առաջ Ասորոց եպիսկոպոսների «Հերակլէսի հրամանաւ ի քննութիւն հաւատոյ առ Հայք» գալը հաղորդում է միայն այս զրութիւնը և շատ համապատասխան է ժամանակի անց ու դարձին. դոքա նախապատրաստական աշխատութիւններ էին զլխաւոր գործի համար, ինչպէս Եզրն էլ Ասորոց երկիրն է գնացել ըստ Սերէոսի: Յոհան փակակալի անձնաւորութիւնը ընդգէմ ժողովի և Եզրի՝ նկարագրուած է աւելի համեստ և իրական պայմանների մէջ, քան նոյն իսկ Յովհաննէս կաթուղիկոս: Մայրապոմեցու կրած հալածանքը հաստատուած է և ուրիշ սղբիւրներով, Յովհաննէս կաթուղիկոս, Ասորիկ, Օրբէլեան այդ հալածանքը համարում են Եզրի կողմից՝ Փոտ Ներսէս Գ-ի կողմից, միայն ընդգէմ Մայրապոմեցու, իսկ մեր սղբիւրը նաեւ նորա աշակերտների, որ աւելի համապատասխան է իրականութեան: Նոյն իսկ Ամատունեաց եպիսկոպոսի և Եզրի խօսակցութիւնը չէ կրում ոչինչ հակապատմական, բացի վերոյիշեալ քաղկեղոնական գունաւորութիւնից: Մեր պատմիչների տուած բաղմատեսակ տեղեկութիւնները ապացոյց են, որ Թ. դարից առաջ Եզրի միութեան կամ Յոհան Մայրապոմեցու մասին եղել են տարբեր եղանակաւորութեամբ զրութիւններ և աւանդութիւններ, որոնցից հնագոյններից մէկը այս զրութիւնն է:

Մեր եզրակացութեամբ զրութեան հեղինակը ժամանակակից կամ ակնհասեալ չէ կատարուած իրողութեան, բայց շատ էլ հեռի չէ: Վերնազիրը ցոյց է տալիս, որ նա մի տեսակ վկայաբանութիւն է, զրուած ի յարգանս Մայրապոմեցու. իսկ այդպիսի մի զրութիւն կարող էր ծագել շատ վաղ, է. դարու վերջերին, կամ Բ. դարու սկզբին, երբ ըստ Օրբէլեանի Սողոմոն Մաքենացին գրել և կարգաւորել է իւր Տօնականը, եթէ Սողոմոն Մաքենացին չէ նորա հեղինակը, քիչ առաջ մի այլ ժամանակակից գործ պիտի լինի: Վերջին գէպքում պէտք է ընդունենք, թէ Մաքենացին առել է այն իւր Տօնականի մէջ մի այլ

տեղից, իսկ Տօնականից օդտուել է Օրբէլեանը:

Այսպիսի ենթադրութեան հիմք է ծառայում այն հանգամանքը, որ Օրբէլեանի և մեր գրութեան մէջ մեծ նմանութեան հետ, կան որոշ տարբերութիւններ մտքերի դասաւորութեան և կապակցութեան մէջ. Օրբէլեան մինչև լուծ է կայսեր խօսակցութեան մասին հայ եպիսկոպոսների և իշխանների հետ Վաղարշապատում, որի պատճառը իւր աղբիւրը կարող է լինել:

Սպասենք գրութեան ամբողջութեան գիւտին, որ գուցէ մեր եկեղեցական պատմութեան այս հետաքրքրական, բայց մութ շրջանի վերայ նոր լոյս սփռէ:

Դ.

Մայրագոմեցու պատմութեան այս հատուածն առնուած է Նրուսադէմի Հայոց մատենադարանի № 1272 ձեռագրից, կաշեկազմ, 16,2×12 սմ. մեծութեամբ: Կազմի ներսի երեսի մետաքսի կտորը արժանի է առանձին ուշագրութեան. մի ծերունի՝ սպիտակ երեսով՝ Յիսուս գրկին, կողքին հրեշտակ կանգնած, ծերունու գլխին՝ հաւասարակող խաչ: Ծերունու հագուստը կարմիր է, ծալքերը կապոյտ: Գիրը. սիրուն բոլորգիր է, 13×9 սմ., նիւթը՝ թուղթ: Ժամանակ՝ ԶԼԹ=1290 թ., գրիչ՝ Բարսեղ քահանայ:

Ձեռագիրը բովանդակում է մեր ներկայ հատուածից գատ՝ ի միջի այլոց նաև՝

ա. 130^թ. Յոհանիսի Հայոց վարդի, որ մականունն Կոզեռն, ասացեալ վն վարդապառի տաւնին, եթէ վն էր յընթերցուածն ոչ շարադրեցաւ ոչ ի Յակոբայ մեծէ, որ է եղբայր Տն, և ոչ ի Կիւրդէ, և ոչ զկնի նոցա յայլոց վարդապետաց և առաջնորդաց եկեղեցւոյ: Սկս. Այսպէս ծանուցին մեզ բանաբունքն զպատճառս խորհրդոյն...

բ. 376^մ. Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսի ի Հայոց վարդապետէ Սարկաւազէն

Սկս. ի դիմաց գերելոյ ժողովրդեանն ի Բա-
բելոն մատուցանէ*...

դ. Նորին Յոհաննու քահանայի հայոց վարդապե-
տի, որ ըստ մականունութե սարկաւազ, վասն
մասանց պատուոյ, յորում և վասն պատկերաց
դարձեալ.

Սկս. Յանտեղիսն ճարտարագոյն և հանճա-
րեղք յանբանութի ոմանք խառնակել զպարզա-
գոյնս յիրաց ոչ վեհերեն...

դ. 406^m. Յոհանիսի վդի Եզկայեցոյ (s!)ասացեալ բանք
չափաբերականք ի խրատ մարդկային բնութես
և ի գոհութի ա՛յ

Սկս. Սւրհնեալ ա՛յ անուն միշտ կենդանոյն...

ե. 417^p. Բուն գրչի յիշատակարանը.

Զնուաստ Բարսեղս, որ զայս գրեցի,
խրատ ամէն մարդոյ ի բարի
յիշման ալրէք դուք զիս արժանի,
զի բարի տ՛րն ինձ ողորմեսցի
և ծնողացն իմոյ յոյժ բարի.
դյիշողքդ յիշէ տ՛րն յամենայնի:

Ի թու՝ Հայոց ԶԼԹ. գրեցաւ պիտանի տառս ա՛ծային
ձեռամբ նուաստ քահ՝ Բարսղի. ի թգ՝ ք՛սասիրի և բարե-
պաշտին Հեթմոյ որդւոյ Լևոնի, որոյ ք՛ս ողորմեսցի. և
պահեսցէ զբարի թ՛գ մեր Հեթ. հարազատաւք իւր և որք
աւկտիք ի սմանէ, մեղաց թողութի հայցեցէք յա՛յ Բարսղի
և ծն՝ իմոյ և ա՛ծ յիշողացս ողորմի:

Գարեգին Եպիսկոպոս

* Այս հատուածի մէջ Սարկաւազ վարդապետը օգտուել է
Որոգինէսի խաւսք ի Յոր. գիրք հինգերորդ երկից, ինչպէս յայտնել
ենք «Լեւորատի» սոյն թուի փետր.—մարտ համարի մէջ, եր. 197:

(Պ)ԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՅՈՀԱՆՆՈՒ ՄԱՅՐՈՒՈՒՄԵՑԻՈՅ

(Ձեռագիր Երուս. № 1272)

- 391^f Յետ մահուանն Մաւրկան գնաց Հերակլ ի Հոռոմս և սպան
զՓոկաս ի Կոստանդինուպոլիս և թագաւորեցոյց զՀերակլէս
զորդի իւր: Եւ յեւթն ու տասն ամի թագաւորութեան իւրոյ
գնաց Հերակլէս ի պատերազմ յերկիրն Պարսից, և հար զնոսա
և փախստական արար զԽոսրով և ետուն ի նա ձեռս Այրեաց
392^m աշխարհն և նորս հրամանաւ թագաւորեցոցին զԿաւտ
զորդի Խոսրովու և յետ աւուրց ինչ սպանին զԽոսրով՝ և
թագաւորն Հերակլէս տիրեաց ամենայն երկրիս Հայոց: Եւ
եկեալ ընակեցաւ յԱրարատ գաւառ ի Հոռոմոց մարզի մերձ
Վաղարշապատ քաղաք:

Յայնժամ զնաց Ստաթէոս Ամատունեաց Եպիսկոպոս
ամենայն վանից երիցամբք սրբոյ Կաթողիկէի առ թագա-
ւորն և երկրպագեցին նմա և աղաչէին՝ զի երթեալ աղաւ-
թեսցէ յեկեղեցին սուրբ: Եւ ասէ ցնոսա. «Մինչ հնազան-
դութեան աւրինացն չհամարիք զիս արժանի, և աղաւթելոյ
մի առնէք արժանի»: Ասին ցնա. «Բարեբար արքայ, և ով է,
որ արգելու ի ձէնջ դաւրէնան:

- Ապա գնաց աղաւթեաց ի սուրբ եկեղեցիսն, և ետուն
նմա հաղորդութիւն և ամենայն զաւրուսն, որ ընդ նմա: Եւ
յետ այսորիկ հրաման ետ թագաւորն գալ առ նա ամենայն
392^p եպիսկոպոսացն և ամենայն իշխանացն, և ի գալն առ նա,
ասէ ցնոսա. «Որովհետեւ Աստուած զթշնամին իմ եզ ընդ
ոտիւք իմաւք, իմ այլ հոգք յերկրի ոչ են, բայց վասն հա-
ւատոյս. ահաւասիկ ես գնամ ի Հոռոմս և ձեզ անդարձ և
պատուէր լիցի հոգ ունել յանձինս վասն սուրբ հաւատոյն
խորհել զտիւ և զգիշեր ի գիրս սուրբս, և յոյժ վերահայեցիկ
լինել գիւտ ի սուրբ հաւատոյն, եւ ես աւասիկ գնամ և ժո-
ղովեմ զամենայն ճարտարս յունաց և ամենայն սլատրաս-
տութեամբ դառնամ այսրէն ի Կարնոյ քաղաք և զԱսորիս
անախ Լոչեմ և զձեզ աստի և յաւէտ խորհրդաբերութեամբ
քննութիւն առնեմք հաւատոյս, և հաւատ որ ճշմարիտ է,
յայն հաւատամք. և այլ երկպառակութիւն վասն հաւատոյ-
մի լիցի»:

393^ա Զայս հրաման տուեալ թագաւորին, զնաց. և ի զնալն նորա նստուցին զՔրիստափոր ի հայրապետական աթոռն. և փոխեալ զնա նստուցին ի սուրբ աթոռն փոխանակ նորա զԵզր: Եւ յետ ամաց ինչ եկն թագաւորն ըստ ժամադրութեանն ի Կարնոյ քաղաք. և կոչեաց առ ինքն զամենեւեան և զնացին առ նա ասպետն և ամենայն իշխանայքն (sic!) և Եզրի կոչեալ զՄաթուսաղայ զՍիւնեաց քերթող, զի նա էր գլուխ վարդապետաց Հայոց և նմա պատուիրեալ էր Հայոց պատրաստ լինել հանդիսին, յորժամ զայցէ թագաւորն: Նորա յապաղեալ արձակեաց զԹէոդորոս զաշտկերտ իւր, զԵզրաւորդի Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի. և Եզրի կալեալ զնա յառաջնորդ, զնաց ամենայն եպիսկոպոսաւքն ի հանդէսն և ետես զնոսա թագաւորն, ուրախ եղև և բերկրեցաւ:

393^բ Խաւսել || սկսաւ ընդ նոսա և ասէ. «Իմ այսր գալ ոչ վասն երկրաւոր հոգոց ինչ է, այլ վասն սուրբ հաւատոյս և աստուածային սիրոյն, զոր ունիմ առ սուրբ եկեղեցիս Քրիստոսի. յամենայն մասունս բարեաց, զոր արար առ իս Քրիստոս, ուրախ եմ. զի ետ զամենայն թշնամիս իմ ի կոխումն ոտից իմոց, բայց զայս մասն տրտում եմ ես, որ ոչ է միաբանութի հաւատոյս Հոռոմոց և Հայոց, բայց թող զի մտանէք ի քննութիւնն աստուածաին գրոց և գտանէք զճշմարիտն և մի անհաւատ լինիք ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս»:

Ետ պատասխանի Եզր կաթողիկոս և տսէ. «Բարեբաւր արքայ, չէ պիտոյ քննութեան, կարճ բանք են, եթէ կամիք միաբանութիւն առնել, ի բաց թողէք զԺողովն Քաղկեդոնի և մեր միաբանութիւն լեալ է»: Յայնժամ թագաւորն յարեաւ յաթոռոյ իւրմէ և առ զհաւատ նամակն Քաղկեդոնի և եղ ի վերա սրբոյ խաչին և ասէ. «այս բարի Աստուծոյ (ձեռ. ա՛յ) զիտէ, այս է հաւատն ժող(ով)ոյն Քաղկեդոնի. ահա, տէր կաթողիկոս, տարէք, քննեցէք զգա և զթերութի գորա յայտ արարէք և ես ամենայն պաղատաւս զԺողովն Քաղկեդոնի նզովեմ, և զգիրտ ի հուր ծախեմ»: Առին զգիրն* և չողան ի բանակն իւրեանց և հետազաւտեցին զգիրն զերիս աւուրս և ոչ կարացին գտանել ի նմա զարատն:

Ասէ Եզր կաթողիկոս ցասպետ իշխանն Հայոց. «ոչինչ կարաց գտանել քերթողն մեր ահոկ ի սահմանիս Քաղկեդոնի, զոր ետ թագաւորն և այլ վարդապետքն ցմեզ»*: Ասէ

* Ձեռ. «առ ինչ զգիրն»:

ցնա ասպետն. մինչ ևս պատուիրեցի քեզ, թէ մի առանց
Յոհաննու գար ի հանդէսն, դու զի՞ թողեր զնա: Եւ նա ասէ.
394^բ «ամենեքեան այդ || պէս ասացին, թէ մինչ Մաթուսաղայի
աշակերտն ընդ մեզ է, չէ ինչ նա պիտոյ»:

Ապա գնացին ամենեքեան առ թագաւորն և ասեն.
«Բարերար արքայ, զսահման հաւատոյս, զոր ետուր ընթեր-
ցաք և հաւասար ուղղափառ վարդապետացն գտաք զկտակս
դայս. բայց այս մասամբք խիղճ է ի միտս մեր՝ հաղորդել
ընդ քահանայս ձեր, զի զպոռնկութիւն չհամարին մեղս.
վասն որոյ և նոյն աւրէնս տան պղծելոցն ի բողանոցսն և
զպղծութիւն աղտեղութեանն բաղանկաւ սրբեն և զայլ ա-
մենայն չարիսն հաղորդութեամբ աւրինացն քաւեն»: Ասէ
թագաւորն. «մեր սլայքարս չէ վասն գործոց, այլ վասն սուրբ
հաւատոց. դուք ասէք, թէ ժողովն Քաղկեդոնի բաժանէ զմեզ
և զձեզ, միթէ ի Քաղկեդոնի կարգեցին զբողանոցացն իրս.
395^ա թէ այդ պատճառք են մեր և ձեր բաժանման, ապա նախ
զնիկիս ժողովն և զկոստանդնուպաւսին և զԵփեսոսին նզո-
վեցէք, զի զբողանոցաց հրապոյրս առաջին թագաւորացն է
կարգեալ և ոչ Քաղկեդոնի, ի Հռոմս պոռնկութիւն և եթ
գործի, բայց ի Հայք շնութիւն և պոռնկութիւն և սպանու-
թիւն, ընդ նմին և արուագիտութիւն և անասնագիտութիւն
գործի. վասն այդպիսի չարեաց կարգեալ է զբողանոցսն:
Ա՛րդ, դուք զայն ամենայն չարիս ի Հայոց բարձէք, ևս
զպոռնկութիւնն ի Հռոմոց բառնամ. մեր բանքս վասն սուրբ
հաւատոյս են, դուք զՔաղկեդոնի ժողովն ունիք պատճառս,
արդ, աւանիկ յանդիման ձեր է զիրաւ և ոչ կարացիք գտա-
նել ահակ»:

395^բ Լուռ եղեն և ոչ կարացին տալ պատասխանի: Խորհուրդ ||
արարին առանձին եզր կաթողիկոս և որք ընդ նմայն էին,
թէ զինչ պարտ է առնել: Խաւսել սկսաւ Թէոդորոս Մաթու-
սաղայի աշակերտն, թէ մինչ հաւատոյ խոստովանութիւն
մի է մեր և դոցա, բուն արմատ դոքա են, մեք ոստքն եմք,
մեր ամենայն կրաւնք և կարք (sic!) ի դոցանէ են, զիարդ
ոչ մարթի հաղորդել: Հաղորդել արժան է և աւրհնել զժո-
ղովն Քաղկեդոնի և հաւասար ունել նիկիականին և լինել մի
ազգք (sic!) և մի ժողովուրդ Աստուծոյ: Հաւանեցան նմա
և մտին անդրէն առ թագաւորն, յանձն առին հաղորդել ընդ
նոսա, և ի վաղիւ անդր մատուցին պատարագ ի վերա սե-
ղանոյն նոցա և յիշատակեցին ի պատարագամատուցին զժո-
ղովն Քաղկեդոնի ընդ այլ ժողովսն, որպէս սովորութիւն է

396^ա քաղկեղո՝նականացն և հաղորդեցան ընդ միմեանս: Եւ ետուն վճիռ այլ ոչ ևս խոտել զժողովն Քաղկեղոնի:

Խնդրեաց Եղր ի Թագաւորէն, զի տայցէ նոցա զսահման Քաղկեղոնի ժողովոյն նոր գրով. և գրեցին ծիրանեաւ և կնքեաց Թագաւորն մատանեաւ իւրով և ետ նոցա և եկին ի Դուին շահաստան: Եւ եկն Մաթուսաղայ ի Սիւնեաց և ընկալաւ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան յԵղրէ և միաբանեցան ամենեքեան և միահաւատ եղին, և հոռտորաբանէր յայնմհետէ թէսղորոս Մաթուսաղայեան և ներբողումն առնէր զովեստական բանիւք ժողովոյն Քաղկեղոնի և հնազանդէին նմա ամենեքին, ըայց ի Յոհանայ (s!) և ի նորին աշակեր-

396^բ տացն, որ ոչ հնազանդեցան, անկան ի բաժնդ և ի պատուհաս և ի հալածանս ի Ներսիսէ Տայեցւո՝* Հայոց կաթողիկոսէ: Յաւուրս Մաւրկա Թագաւորի Ենովս երանելի ընտրեցաւ, որ ոչ հնազանդեաց** անիծեալ ժողովոյն Քաղկեղոնի և յաւուրս Հերակլի կայսեր Մայրապոմեցի և այլ ոչ:

Յառաջ քան զգալն Հերակլէսի ի Կարնոյ քաղաք, եկին եպիսկոպոսունք յԱսորոյ Հերակլէսի հրամանաւ ի քննութիւն հաւատոյ առ Հայք և նայ (s!) թէսղորոս եկեալ ի Սիւնեաց ի քննել զնոսա. և միաւորեցան ընդ նոցա: Բայց Քրիստափոր կաթողիկոս ի հոռի ճանապարհէր, ապա ի գալն նորա խնդրեցաւ ի Յոհաննէ Մայրապոմեցւոյ...

* Զ...ում Տայեցւոց:

** Ընդդռնածը գրուած տողի վերայ: